

Н. Гарасимчук,

аспірант кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ АДВОКАТОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Постановка проблеми. Адвокати, як учасники кримінального провадження, є носіями певного обсягу процесуальних прав та обов'язків і залежно від процесуального статусу особи, яку такі представляють/захищають, тією чи іншою мірою впливають на здійснення конкретного кримінального провадження.

У ході представництва інтересів клієнтів адвокати можуть вибирати різноманітні тактичні засоби і способи, що насамперед залежать від цілі, поставленої клієнтом, та інтересів останнього. Арсенал способів досягнення певних цілей відрізняється, водночас неодноразово лунають «звинувачення» про поширену практику серед адвокатів, яка полягає у зловживанні процесуальними правами, правова природа яких являє собою основний предмет такої роботи.

Вітчизняний законодавець де-факто оминув нормативне закріплення інституту зловживання процесуальними правами, обмеживсь поодинокими нормами-запобіжниками. З огляду на викладене, вважаємо теоретично необхідним та практично витребуваним з'ясувати поняття та ознаки такої правової категорії, як «зловживання процесуальними правами адвокатом у кримінальному провадженні».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплекс питань, пов'язаних зі змістом зловживання правом, способами виявлення та запобігання таким у кримінальному провадженні, являв собою предмет дослідження

як вітчизняних (О.В. Андрушко, Р.М. Білокін, О.В. Капліна, О.Ю. Хабло, І.Д. Іванюк), так і іноземних науковців (О.І. Даровських, О.В. Желева, О.Я. Баєв, Т.В. Трубникова, О.І. Андреева, Ł. Coga, Ł. Bartosz, Є.В. Рябцева та ін.).

Попри вагомий внесок, зокрема, вищезазначених науковців у розроблення окресленої проблематики, інтерпретація сутності цієї правової категорії різниться за змістом і виокремленими ознаками. Недослідженими залишаються питання, пов'язані із виокремленням ознак зловживань процесуальними правами адвокатом, з'ясування поняття наведеного феномена. Викладене є практично необхідним для запобігання та протидії адвокатам, які зловживають процесуальними правами, тим самим можуть порушити права/законні інтереси інших учасників, послабити авторитет судової влади, зумовити виникнення загрози недосягнення завдань кримінального провадження тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. З'ясування сутності поняття «зловживання процесуальними правами адвокатом» вважаємо за доречне розпочати із того, що, як відомо, визначенням поняття називають логічну операцію, яка розкриває зміст поняття, що являє собою сукупність ознак, які відтворюють предмет. При цьому ознаки поділяються на: суттєві (які виділяють поняття серед інших) та несуттєві (що не є визна-

чальними стосовно якісної специфіки узагальнених у понятті предметів). З наведеного видається, що визначенню поняття «зловживання процесуальними правами адвокатом» передують виокремлення суттєвих ознак такого.

Водночас вітчизняна наукова доктрина не містить визначення ознак «зловживання процесуальними правами адвокатом». Для аналізу таких вважаємо послуговуватись розробленими науковцями підходами до ознак «зловживання правом у кримінальному провадженні», що, як доречно зазначає О.В. Андрушко [11, с. 173], є родовим до видового «зловживання процесуальними правами», підвидом якого є зловживання процесуальними правами адвокатами у кримінальному провадженні.

Тобто, на наш погляд, структура зловживань у кримінальному провадженні у контексті цього дослідження полягає у такому:

- зловживання правом у кримінальному провадженні;
- зловживання процесуальними правами/повноваженнями учасниками кримінального провадження;
- зловживання процесуальними правами адвокатом.

З огляду на викладене вважаємо за необхідне проаналізувати наявні підходи науковців до ознак зловживань правом у кримінальному провадженні та висловити власну позицію щодо таких.

Ознака № 1: наявність конкретного права, закріпленого законом

Таку позицію підтримують, зокрема, О.І. Даровських [7, с. 86], О.Ю. Хабло [17, с. 57], О.В. Капліна [10, с. 290]. При цьому зазначають, що зловживання можливе виключно, коли у особи є певне право, із чим ми погоджуємось загалом, оскільки конкретне суб'єктивне право є засобом зловживання, за відсутності якого не матиме місце саме зловживання.

Поряд із цим, розглядаючи вказану ознаку із врахуванням конкретного учасника кримінального

провадження – адвоката, вважаємо більш доречним вести мову не так про «наявність права», а, швидше, як про «відсутність заборони на таке діяння». Справа в тому, що адвокат у своїй діяльності керується не лише Конституцією України та КПК України, а і ЗУ «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», у ч. 1 ст. 20 якого зазначено, що під час здійснення адвокатської діяльності адвокат має право вчиняти будь-які дії, не заборонені законом.

Ознака № 2: проявляється у діянні (дії або бездіяльності)

Як і О.І. Андреева, О.В. Желева [3, с. 64], О.І. Даровських [7, с. 75] та О.Ю. Хабло [17, с. 80], ми підтримуємо вказану позицію, оскільки з-поміж іншого така ознака властива протиправній поведінці, підвидом якої є аналізоване поняття, і вважаємо, що зловживання може проявлятися у:

- активній формі (вчинення дій), наприклад, подання аналогічних клопотань, скарг, заяв із питань, які вирішені;
- пасивній формі (допущення бездіяльності), до прикладу, нездійснення ознайомлення із матеріалами кримінального провадження.

Ознака № 3: є реалізацією норми права

На думку О.І. Даровських [7, с. 46], зловживання правом слід віднести до таких форм реалізації норми права, як використання та правозастосування, а з точки зору Н.А. Дурново [8, с. 24], також додержання норми права.

Натомість, вважаємо, що зловживання правом неприпустимо відносити до форм реалізації норми права як таких. Наведене зумовлене тим, що, як зазначають учені-теоретики О.Ф. Скакун [14, с. 386], М.І. Козюбра [9, 235], реалізація норми права є правомірною поведінкою. При цьому ми дотримуємось позиції, що зловживання є різновидом протиправної поведінки, отже, алогічно розглядати таке крізь призму форм реалізації норм права, що охоплюються виключно правомірною поведінкою.

Із наведеного видається, що зловживання суб'єктивним (у т.ч. процесуальним) правом є антиподом реалізації норм права, іншими словами «антиреалізацією норми права», та не може аналізуватись із точки зору дотримання, застосування, виконання, використання норм права.

Ознака № 4: суперечить призначенню норми права

На думку О.І. Андреевої, О.В. Желева [3, с. 57], Л. Сога [1, с. 120], зловживання правом слід розглядати, зокрема, як використання прав всупереч їх призначенню. Водночас О.Ю. Хабло [17, с. 36] зазначає, що необхідно з'ясувати, чи відповідає цілі, яку переслідує суб'єкт під час реалізації кримінальних процесуальних норм, тій, яку переслідує законодавець.

Але не погоджуємось із теоретичним обґрунтуванням та можливістю практичного застосування наведеного підходу, оскільки насамперед виникає запитання: як з'ясувати цілі, якої бажає досягти учасник кримінального провадження завдяки використанню конкретного права. Логічним є припущення, що більшість заперечить, що переслідує цілі, яка суперечить призначенню норми права, з огляду на небажання настання негативних наслідків.

Водночас якщо адвокат дізнався про наявність законних підстав для відводу судді і водночас зацікавлений у зятягуванні кримінального провадження, то у такому разі переслідує одночасно дві цілі. Тоді формально це діяння суперечить цілі норми (у частині зятягування), але чи це свідчить про наявність зловживання загалом – питання відкрите. Отже, запропонований телеологічний спосіб тлумачення, якщо і дасть можливість встановити істинне призначення норми, не сприятиме з'ясуванню, чи конкретне діяння є зловживанням.

Окрім цього, у частині визначення, яке ж призначення (цілі) кожної норми права у кримінальному провадженні, постає низка запитань, зокрема:

– хто уповноважений визначати призначення конкретної норми права?

– чи варто закріпити призначення норми права, якщо так, то чи це слід здійснювати ситуативно (у судовому рішенні) чи нормативно у законі?

– як діяти у разі, якщо конкретне правомістить дві чи більше цілей, а учасник переслідує лише одну із таких?

– які запобіжники неправильного (помилкового) суб'єктивного трактування призначення конкретного права відповідним суб'єктом.

Ознака № 5: суперечить завданням кримінального провадження

Статтею 2 КПК України визначено завдання кримінального провадження. У контексті такої ознаки Л. Bartosz [2, с. 159] зазначав, що низький рівень деталізації завдань не може становити самостійну основу для виявлення зловживань. Втім Л. Bartosz [2, с. 159] апелював, що призначення кримінального провадження не слід трактувати лише як декларацію, а як повноцінну норму.

Водночас Р.М. Білокінь [5, с. 257] вважає, що процесуальне право має реалізовуватися особою з метою задоволення чи то власних, чи то представлених інтересів, які не повинні суперечити інтересам, що охороняються законом. Однак, на наш погляд, наведене є ідеальною конструкцією, яку втілити у реаліях кримінального провадження – завдання близьке до неможливого, з огляду на характерне кримінальному провадженню протиріччя інтересів різних учасників.

Водночас вважаємо, що із практичної точки зору більш значущою ознакою зловживання правом є не «використання права всупереч завданням кримінального провадження», а «перешкоджання (створення загрози перешкоджанню) досягненню завдань кримінального провадження», що зумовлює перенесення необхідності встановлення цілі, яку переслідує відповідний суб'єкт, на більш об'єктивну категорію – можливість перешкоджання досягненню завдань кримінального провадження чи загрози такому

перешкоджанню. Наведене зумовлене тим, що внутрішній стимул особи, на нашу думку, значно тяжче встановити, ніж об'єктивну можливість учасника перешкоджати досягненню завдань, визначених ст. 2 КПК України.

Ознака № 6: наявність вини

Як стверджують О.І. Андреева, О.В. Желева [3, с. 71], зловживання суб'єктивним правом завжди умисне та усвідомлене діяння. На нашу думку, суб'єктивну сторону зловживання слід розглядати із точки зору ставлення особи до безпосереднього діяння та наслідків такого. При цьому через специфіку кримінального провадження учасники такого априорі використовують закріплені права свідомо та умисно (за відсутності психічного та/або фізичного примусу). Водночас ставлення до наслідків діяння може відрізнитись, зумовлюватись різними суб'єктивними та об'єктивними причинами, тобто можливий як умисел, так і необережність у цій частині.

Водночас погоджуємось із Т.В. Трубниковою [16, с. 69], яка вважає, що наведений підхід науковців вимагає встановлення внутрішнього ставлення особи до своїх дій, вини в кожній ситуації, що потребуватиме використання складної процедури доказування, витрати сил, засобів і може виявитися нереалізованим. Видається, що критерії аналізу поведінки на предмет ознак зловживання повинні виключати необхідність доведення суб'єктивної сторони відповідного діяння.

Більше цього, вважаємо, що відсутня практична необхідність визначення форми вини під час кваліфікації зловживання процесуальними правами, оскільки діючи як умисно, так і з необережності особа може зумовити настання (виникнення загрози настання) негативних наслідків, що є ключовим. Більше того, навіть за умови відсутності наміру завдати шкоди це свідчитиме лише про необережну форму вини щодо наслідків здійснення права, однак жодним

чином не виключає зловживальний характер такої поведінки.

Окрім цього, не слід перетворювати поняття «зловживання процесуальними правами» на подібно іменовані кримінальні правопорушення у КК України, оскільки: по-перше, нівелюється специфіка таких діянь, як неправомірних, однак прямо не заборонених законом; по-друге, встановлення всіх елементів складу зловживань процесуальними правами (за аналогією із кримінальним правопорушенням) призведе до здійснення декількох проваджень щодо ймовірних фактів зловживань і необхідності встановлення таких у межах загального кримінального провадження, що недоцільно, обтяжливо у аспекті ресурсів та часу, а також не сприятиме досягненню завдань ст. 2 КПК України.

Ознака № 7: суперечить принципу добросовісності

Серед таких учених, як Р.М. Білокінь [5, с. 252], О.Я. Баєв, М.О. Баєв [4, с. 29], наявна одностайна думка, що принцип добросовісності є оціночний, розпливчастий та неоднозначний. Однак Є.В. Рябцева [12, с. 36] вважає, що антиподом зловживання правами є саме добросовісна поведінка. Про необхідність дотримання адвокатом принципу добросовісності неодноразово також вказують положення Правил адвокатської етики.

Ми погоджуємось, що добросовісність є оціночним поняттям, яке акцентує увагу на суб'єктивному ставленні та поінформованості суб'єкта щодо певних дій, а не об'єктивного змісту певної поведінки і наслідків такої. Водночас, на нашу думку, зовнішній прояв поведінки, до прикладу, адвоката є достатнім для встановлення факту добросовісності чи недобросовісності такої.

До прикладу, якщо адвокат-захисник вчиняє дії, які об'єктивно свідчать про затягування здійснення ознайомлення із матеріалами кримінального провадження, то така поведінка вважається недобросовісною,

незалежно від того, чи такий адвокат усвідомлював чи ні, що такою поведінкою порушує законні інтереси інших осіб, зокрема, у частині швидкого здійснення досудового розслідування та судового розгляду.

Ознака № 8: суперечить принципу розумності

Доцільність виокремлення вказаної ознаки обґрунтовують Є.В. Рябцева [13, 1], О.І. Андреева, О.В. Желева [3, с. 76]. Принагідно зазначимо, що вимога адвоката діяти розумно закріплена у низці положень Правил адвокатської етики.

У контексті з'ясування сутності принципу розумності варто навести позицію К.О. Буряковської [6, с. 169], яка зазначила, що зміст такого становлять вимоги, які знаходять своє втілення на стадіях нормотворчості й правозастосування, такі як: обґрунтованість, послідовність, розсудливість, обачність (відповідність розумним очікуванням), ефективність, доцільність. Водночас Ю.А. Тобота [15, с. 78] зазначає, що розумність дій учасника тісно пов'язана з їх підставою, тобто є зумовленість (обґрунтованість) таких дій.

Таким чином, оцінку зловживання процесуальними правами слід здійснювати, виходячи із критерію раціональної обґрунтованості такої, тобто наявності поважних причин, що слід підтверджувати відповідними доказами.

Отже, у разі якщо адвокат використовує право таким чином, що створює загрозу перешкоджання досягненню завдань кримінального провадження (наприклад, «зриває» судові засідання), то діяння такого вважатиметься порушенням принципу розумності і зловживанням виключно за відсутності обґрунтування таких дій: належного повідомлення інших осіб про таку неявку, зазначення причин та підтвердження таких відповідними доказами.

Ознака № 9: завдає шкоди

У аспекті завдання шкоди О.В. Андрушко [11, с. 172] ствер-

джує, що зловживання правами завжди має наслідком завдання шкоди іншим особам, суспільству, державі, а О.І. Даровських [7, с. 51] вважає, що це не є обов'язковою ознакою зловживання, оскільки шкода може бути своєчасно попереджена.

Водночас поділяємо думку Т.В. Трубникової [16, с. 67], яка зазначає, що сама по собі наявність шкоди інтересам інших учасників не може свідчити про зловживання правом, оскільки через об'єктивно існуючі в кримінальному процесі протиріччя між інтересами сторін і навіть різних учасників, що діють на одному боці, будь-яка ефективна реалізація одним з учасників кримінального судочинства своїх процесуальних прав може призвести до негативних наслідків для інтересів інших учасників.

Резюмуючи, вважаємо, що діяння слід кваліфікувати як зловживання виключно у разі, якщо внаслідок такого виникає істотний дисбаланс між інтересами особи, яка здійснює право, та інтересами інших суб'єктів, у т.ч. суспільства та держави, що виражається у непропорційному перешкоджанні (загрозі перешкоджання) досягненню завдань кримінального провадження.

Ознака № 10: встановлюється компетентним органом

Як стверджує з-поміж іншого О.В. Андрушко [11, с. 173], до ознак зловживання правом належить встановлення такого уповноваженим суб'єктом. Водночас О.І. Даровських [7, с. 97] вважає, що до таких суб'єктів можна віднести слідчого та суддю.

Водночас, на нашу думку, уповноваженим суб'єктом встановлення зловживання повинен бути виключно слідчий суддя/суд, а заявляти про ознаки такої поведінки (ініціювати розгляд такого питання) може будь-який заінтересований учасник кримінального провадження.

Наведений підхід відповідає ролі слідчого судді/суду як арбітра без власного процесуального інтересу.

Нормативним підтвердженням вказаної позиції є ч. 6 ст. 22 КПК України, за якою суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків. Натомість неприпустимо надавати повноваження слідчому/прокурору щодо встановлення факту зловживань адвокатів, оскільки це дисонуватиме принципу змагальності, з огляду на протилежність процесуальних інтересів у відповідних учасників.

Висновки. На підставі здійсненого аналізу різних підходів учених до визначення ознак зловживання правами, вважаємо, що у контексті зловживань процесуальними правами адвокатом слід виокремити такі ознаки: 1) прямо не заборонене законом; 2) полягає у діянні (дії або бездіяльності); 3) суперечить принципу добросовісності; 4) дисонує із принципом розумності; 5) непропорційно перешкоджає (створює загрозу перешкодження) досягненню завдань кримінального провадження; 6) встановлений слідчим суддею (судом).

Виходячи із викладеного, дефініцію поняття «зловживання процесуальними правами адвокатом» визначаємо як встановлений слідчим суддею (судом) різновид протиправної поведінки адвоката, який полягає у прямо не забороненому законом недобросовісному та нерозумному діянні, що непропорційно перешкоджає (створює загрозу перешкодження) досягненню завдань кримінального провадження.

Стаття присвячена з'ясуванню поняття «зловживання адвокатом процесуальних прав у кримінальному провадженні» як правового явища, яке негативно впливає на розвиток кримінального провадження, порушує (загрожує порушенням) права та/або законні інтереси інших учасників. При цьому ознаки вказаного поняття розглядаються як ті, що сформо-

вані як на позитивістському, так і природно-правовому підґрунті типу праворозуміння.

Автор доходить висновку, що не всі із наявних у науковій доктрині ознаки вказаного поняття є сутнісними за своїм змістом та дають змогу відмежувати таке від правомірних діянь. Обґрунтовується невдалість поглядів на те, що зловживання процесуальними правами є реалізацією норми права та діянням усупереч призначенню норми права. Втім автор наголошує на тому, що зловживання процесуальними правами суперечить таким принципам, як добросовісність та розумність.

У статті стверджується про необхідність відійти від наголосу на суб'єктивній стороні зловживання (умислі, необережності), а також з'ясування мети, якої намагається досягти адвокат, здійснюючи певне процесуальне право. Натомість автор вважає за необхідне сфокусуватись на наслідках таких діянь, що зумовлені зловживаннями процесуальними правами, як бар'єрами на шляху до досягнення завдань кримінального провадження.

Водночас автор доходить висновку, що не всі перешкодження досягненню завдань кримінального провадження можуть свідчити про наявність зловживання процесуальними правами, а виключно ті, що створюють істотну перевагу інтересів особи, яка здійснює право, порівняно з іншими учасниками кримінального провадження, суспільством та державою, тобто проявляються у непропорційному перешкодженні (загрозі перешкодження) досягненню завдань кримінального провадження, визначених у вітчизняному кримінальному процесуальному законі.

У подальшому перспективними дослідженнями у межах окресленої тематики є класифікація зловживань, відмежування таких від суміжних понять, формування

тактичних аспектів зловживань, а також комплексу виявлення та протидії таким діянням.

Ключові слова: суб'єктивне право, принципи, призначення норми права, затягування, завдання кримінального провадження.

Harasymchuk N. The concept and features of abuse of the procedural rights by an attorney in criminal proceedings

The article is devoted to clarifying the concept of "abuse of procedural rights by an attorney in criminal proceedings" as a legal phenomenon that negatively affects the development of criminal proceedings, violates (threatens to violate) the rights and/or legitimate interests of other participants. At the same time, the features of this concept are considered as those that are formed on both positivist and natural law basis of types of legal understanding.

The author concludes that not all of the features of this concept available in scientific doctrine are essential in their content and make it possible to distinguish this from lawful acts. The failure of the views that the abuse of procedural rights is the implementation of the rule of law and an act contrary to the purpose of the rule of law is substantiated. However, the author emphasizes that the abuse of procedural rights is contrary to such principles as good faith and reasonableness.

The article argues that it is necessary to move away from the emphasis on the subjective side of abuse (intent, negligence), as well as to clarify the purpose that an attorney is trying to achieve by exercising a certain procedural right. Instead, the author considers it necessary to focus on the consequences of such actions, which are caused by the abuse of procedural rights, as barriers to achieving the objectives of criminal procedure.

At the same time, the author concludes that not all obstacles to the

achievement of criminal proceedings may indicate the abuse of procedural rights, but only those that create a significant advantage of the interests of the person exercising the right, compared to other participants in criminal proceedings, society and the state. That is, they are manifested in disproportionate obstruction (threat of obstruction) of achieving the objectives of criminal proceedings, defined in the domestic criminal procedure law.

In the future, promising research within the outlined topics is the classification of abuses, distinguishing them from related concepts, the formation of tactical aspects of abuses, as well as a set of detection and counteraction to such acts.

Key words: subjective law, principles, purpose of the rule of law, delay, objectives of criminal procedure.

Література

1. Cora Ł. Gradacja nadużycia prawa w procesie karnym (zarys teoretyczny). SP 2019. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3246699>.
2. Bartosz Łukowiak. "Nadużycie prawa w procesie karnym". Problemy Prawa Karnego, 2020, No. 30, 4, s. 149–164. DOI: <https://doi.org/10.31261/PPK.2020.04.07>.
3. Андреева О.И. Злоупотребление обвиняемым субъективными правами и его преодоление в ходе предварительного расследования : монография / О.И. Андреева, О.В. Желева. Нац. исслед. Том. гос. ун-т. Томск : Издательский Дом Томского государственного университета, 2019. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/utls:000652823>.
4. Баев О.Я. Злоупотребление правом в досудебном производстве по уголовным делам / О.Я. Баев, М.О. Баев. Москва : Проспект, 2014. 209 с. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=253251>.
5. Білокінь Р.М. Кримінально-процесуальна відповідальність : монографія. Київ : Вид. центр «Кафедра», 2017. 430 с.
6. Буряковська К. Юридичні стандарти, що ґрунтуються на принципі

розумності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 169–177.

7. Даровских О.И. *Злоупотребление правом в уголовном судопроизводстве России* : дисс на соис. уч. степ. канд. юрид. наук. Челябинск, 2013.

8. Дурново Н.А. *Злоупотребление правом как особый вид правового поведения: теоретико-правовой анализ* : дисс на соис. уч. степ. канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2006.

9. *Загальна теорія права* : підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf>.

10. Капліна О.В. *Проблеми зловживання правом у кримінальному процесі*. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 286–295. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/6169>.

11. Андрушко О.В. *Правова категорія «зловживання правом» у кримінальному судочинстві*. *Право і суспільство*. 2016. № 5(2). С. 169–174. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_5%282%29__30.

12. Рябцева Е.В. *Злоупотребление правом в уголовном судопроизводстве*. Москва : Юрлитинформ, 2014. 144 с.

13. Рябцева Е.В. *Принцип разумности как основа уголовно-процессуальной деятельности*. *Российская юстиция*, 2011. № 3. С. 32. URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/55353-princip-razumnosti-osnova-ugolovno-processualnoj-deyatelnosti>.

14. Скакун О.Ф. *Теорія держави і права* : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. С. 386. URL: <http://politics.elib.org.ua/pages-cat-51.html>.

15. Тобота Ю.А. *Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві* : монографія. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків : ХНПУ, 2020. 140 с. URL: <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/3750>.

16. Трубникова Т.В. *Злоупотребление правом в уголовном процессе: критерии и пределы вмешательства со стороны государства*. *Вестник Томского государственного университета*. 2015. № 3 (17). 126 с. Серия «Право». DOI: <https://doi.org/10.17223/22253513/17/8>.

17. Хабло О.Ю. *Зловживання у сфері кримінального процесу* : дис. ... канд. наук : 12.00.09. 2009.

